

چشم‌اندازی آینده‌پژوهانه در سیاست‌گذاری آرمان‌شهر مهدوی

محمود علیپورگرچی

عضو هیأت علمی دانشگاه آیت الله العظمی بروجردی (نویسنده مسئول)
alipour_mg558@yahoo.com

رشید رکابیان

عضو هیأت علمی دانشگاه آیت الله العظمی بروجردی
ra.recabian@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۳/۲۱

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۹/۲۷

چکیده

چشم‌انداز، روشی هنجاری و تصویرپرداز است، نه اکتشافی؛ اما برای اینکه آینده‌هنجاری و تصویرپرداز به ناکجاآباد نرسد، از آینده‌پژوهی اکتشافی نیز استفاده شده است. چشم‌انداز مهدوی هرگز از وضع موجود حادث نمی‌شود، بلکه از پوییش منابع (آیات و روایات)، اسناد بالادستی (اندیشه‌های سیاسی امام خمینی (ره)، اندیشه‌های سیاسی مقام معظم رهبری، قانون اساسی و سند چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران)، ارزش‌های اساسی (core Values) و اهداف بنیادین (Purpose Core) در آرمان‌شهر مهدوی به دست می‌آید. برای گام برداشتن در مسیر جامعه آرمانی مهدوی باید علاوه بر آینده‌های تصویرشده، آینده‌هایی کوتاه‌تر با نام آینده‌های هنجاری (بیست ساله و سی ساله) ترسیم نماییم. پژوهش حاضر در صدد ارائه الگویی روشمند برای دستیابی به روش چشم‌انداز در مهدویت است. پژوهش با این پرسش آغاز شده است که «چگونه می‌توان از روش چشم‌انداز در سیاست‌گذاری مهدوی استفاده نمود؟». برای پاسخ به سؤال اصلی، لازم است درک درستی از سؤالات فرعی داشته باشیم که هریک در این پژوهش مورد بررسی قرار می‌گیرند. «معنای لغوی و اصطلاحی چشم‌انداز»، «ضرورت تدوین چشم‌انداز مهدوی»، «ضرورت الگوی مناسب از چشم‌انداز برای تحلیل مهدویت‌پژوهی» و «فرآیند تدوین چشم‌انداز در مهدویت‌پژوهی» پرسش‌هایی این پژوهش هستند. در پژوهش حاضر از روش هنجاری و تصویرپرداز چشم‌انداز، برای پیشبرد تحلیل استفاده شده است. پژوهش نشان می‌دهد چشم‌اندازی که همواره در ساختار مدیریتی و سازمانی مورد تحلیل قرار گرفته، می‌تواند به عنوان یک مدل مهدویت، در افق زمانی بلندمدت و متناسب با ارزش‌های اساسی و اهداف بنیادین مهدوی، به کار برده شود.

واژه‌های کلیدی: آرمان‌شهر مهدوی، چشم‌انداز، آینده‌پژوهی هنجاری، روند، رویداد، آینده‌تصویرشده.

۱- مقدمه

در این تعاریف تأکید شده که چشم‌انداز، توانایی نگرستن به فراتر از واقعیت موجود، خلق و ابداع آنچه که اکنون وجود ندارد، تبدیل شدن به آنچه که اکنون نیستیم و توانایی زندگی در آرمان است؛ بنابراین، چشم-انداز عبارت است از تصویری مثبت از آینده مطلوب، تصویری از اینکه آینده باید چگونه باشد. (1993:26، Stewart)

در «مهدویت‌پژوهی»، چشم‌انداز عبارت از تصویر مطلوب و آرمان دست‌یافتنی از جامعه آرمانی مهدوی در یک افق زمانی معین بلندمدت است که متناسب با ارزش‌های اساسی و اهداف بنیادین مهدوی تعیین می‌شود.

۲- روش چشم‌انداز در مهدویت، یک رویکرد

تصویرپرداز، هنجاری و اکتشافی در آینده‌پژوهی

آینده‌پژوهی، برای مطالعه آینده از سه رویکرد «اکتشافی»، «هنجاری» و «تصویرپرداز» بهره می‌گیرد. پرسش این است که چشم‌انداز مهدوی با کدام یک از این رویکردها سازگار است؟

۱-۲- رویکرد اکتشافی یا تحلیلی: رویکرد اکتشافی، در پی کشف آینده است. این رویکرد، از زمان حال شروع شده و به سوی آینده نظر دارد و به اصطلاح «رو به بیرون» است (bound outward) و تلاش می‌کند که تحت شرایط مختلف، کشف کند که کدام آینده رخ می‌دهد. (قدیری، بی تا: ۹) این رویکرد با پرسش‌های «آینده می‌تواند چگونه باشد؟»، «چه آینده‌هایی را می‌توان ساخت؟» روبه‌روست.

۲-۲- رویکرد هنجاری یا تجویزی: رویکرد هنجاری، از یک موقعیت مطلوب در آینده شروع کرده، به زمان حال می‌رسد و چگونگی تحقق آن «موقعیت مطلوب در آینده» را بررسی می‌کند و به اصطلاح «رو به درون» است (Inward bound) (قدیری، بی تا: ۱۰) و با پرسش‌هایی چون «آینده باید چگونه باشد؟» و «چه آینده‌ای را باید ساخت؟» به پژوهش می‌پردازد. در رویکرد هنجاری، آینده جایی نیست که به آنجا می‌رویم، بلکه جایی است که آن را به وجود می‌آوریم. بنابراین از این منظر راه‌هایی

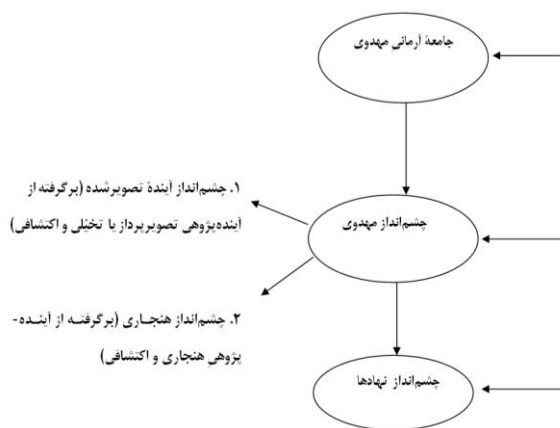
شکل‌گیری جامعه مهدوی به مثابه «آرمان‌شهر مهدوی» تعریف می‌شود. این نگرش، با روش خاصی از آینده‌پژوهی به نام «چشم‌انداز» پیوند دارد، که به آینده-پژوهی تصویرپرداز، هنجاری و اکتشافی می‌پردازد. آینده-پژوهی تصویرپرداز، صرفاً به خلق ایده‌ها یا تصویرهای صرفاً تخیلی از آینده محدود نمی‌شود و شامل هر نوع تصویرپردازی عقلانی درباره آینده‌های آرمانی بشر می‌شود. از این رو می‌توان برخی از مؤلفه‌های «آرمان‌شهر مهدوی» را در سیاست‌گذاری‌های بلندمدت، یک «چشم-انداز» یا «وضعیت مطلوب مهدوی» قابل تحقق و عقلانی در نظر گرفت. در آینده‌پژوهی، روش‌های مختلفی مورد استفاده قرار می‌گیرد و عمدتاً در ترسیم سیاست‌گذاری‌های بلندمدت نظام سیاسی، از روش چشم‌انداز استفاده می‌شود. پژوهش حاضر دستیابی به روش چشم‌انداز در مهدویت را مورد بررسی قرار می‌دهد و در صدد ارائه الگویی روشمند است. پژوهش را با این پرسش آغاز می‌کنیم که «چگونه می‌توان از روش چشم‌انداز، در سیاست‌گذاری مهدوی استفاده نمود؟». برای پاسخ به سؤال اصلی، لازم است درک درستی از سؤالات فرعی داشته باشیم؛ از جمله: «معنای لغوی و اصطلاحی چشم‌انداز چیست؟»، «چرا تدوین چشم‌انداز مهدوی ضرورت دارد؟»، «الگوی مناسب از چشم‌انداز برای تحلیل مهدویت‌پژوهی کدام است؟» و «فرآیند تدوین چشم‌انداز در مهدویت‌پژوهی چگونه است؟».

دستیابی به تعریفی از چشم‌انداز

در ادبیات آینده‌پژوهی و کتاب‌های لغوی (Oxford, 2004)، درباره چشم‌انداز (visions) طیف وسیعی از تعاریف وجود دارد که بر «تصویری از آینده» تأکید دارد:

- تصویری از آینده‌ای مطلوب و پاسخی به این پرسش که قصدمان خلق چه چیزی است؟ در این تعریف، چشم‌انداز آینده‌ای نیست که باید پیش‌بینی شود، بلکه فردایی است که باید خلق شود: Parikh, 1993
- چشم‌انداز یک تصویر ذهنی است که به تصویرپردازی و البته به صورت غیرخیالی تهیه می‌شود. (قدیری، بی تا: ۱۲)

انداز است. (6: malakifar@iranasef.org) اما برای ترسیم و تعریف آینده‌های هنجاری، لازم است آینده-پژوهی اکتشافی داشته‌باشیم تا به ناکجاآباد منتهی نشود. وظیفه کلیدی رویکرد آینده‌پژوهی اکتشافی، کشف «روندها» و «رویدادهای» مهمی است که احتمال وقوع آنها در آینده وجود دارد. زمانی که روندها و رویدادهای احتمالی، همسو با چشم‌انداز باشد، از اهرم سیاست‌های عمومی در جهت تقویت آنها استفاده می‌شود و چنانچه همسو با چشم‌انداز نباشد، از اهرم‌های سیاست‌های عمومی به منظور تصحیح مسیر و یا جلوگیری از ظهور آنها استفاده می‌شود.

شکل فوق سلسله‌مراتب چشم‌اندازها را نشان می‌دهد. خطوط پیوسته بین چشم‌انداز مهدوی و دیگر چشم-اندازها، به این معناست که عناصر تشکیل‌دهنده یک جامعه مبتنی بر اسلام، گرچه سلسله‌مراتب چشم‌اندازی را رعایت می‌کند، اما همه آنها وظیفه دارند چشم‌انداز مهدوی را فراروی خود قرار دهند و تکلیف خود را نسبت به تحقق آن مشخص کنند. در واقع نشانه «منتظر بودن» هر جامعه، فرد و سازمانی که خود را «منتظر» می‌نامد، پیوسته بودن چشم‌انداز وی با چشم‌انداز مهدوی و حرکت آگاهانه وی در راستای شکل بخشیدن به چشم‌انداز از طریق بسترسازی برای ظهور حضرت منجی (عج) است. (ملکی فر، ۱۳۸۸: ۲۶) این ویژگی برگرفته از روایت پیامبر اکرم (ص) است که «افضل الأعمال انتظار الفرج». (ابن بابویه، ۱۳۹۵، ج ۱: ۲۸۷) فضیلت انتظار، علاوه بر انتظار فکری و اعتقادی، انتظار عملی و اجتماعی را هم دربر

که به آینده ختم می‌شوند یافتنی نیستند، بلکه ساختنی-اند.

۲-۳- رویکرد تصویرپردازی: رویکرد تصویرپرداز با پرسش‌هایی مانند: «آینده بهتر است چگونه باشد؟» پژوهش را آغاز می‌کند. (ملکی فر، ۱۳۸۵: ۶-۲۱) باید یادآور شد که چشم‌انداز، یک روش هنجاری و تصویرپرداز است، نه اکتشافی. چشم‌انداز روشی است که بیان می‌کند چگونه بهتر است باشیم؟ (تصویر پرداز) و کجا باید برویم؟ (هنجاری) اما برای اینکه این آرمان (هنجاری یا تصویری) به ناکجاآباد منتهی نشود، ناچاریم اولاً در این دو روش، از آینده‌پژوهی اکتشافی نیز استفاده کنیم و ثانیاً هنگام برنامه‌ریزی، از هر رویکرد در جایگاه بایسته آن استفاده شود. با این توضیح، می‌توان برای چشم‌انداز مهدوی ترتیبی این‌گونه در نظر گرفت:

۲-۳-۱- چشم‌انداز تصویرپرداز (برپایه آینده‌پژوهی تصویرپرداز): آینده‌پژوهی تصویرپرداز در ایران آن قدر نحیف است که ما به مصرف رمان و فیلم‌های علمی - تخیلی غرب تبدیل شده‌ایم. در جامعه‌ای چون ایران - که به آرمان‌شهر مهدوی التزام عملی و زبانی دارد - چشم-اندازهای تصویرپرداز باید با الهام از آرمان‌شهر مهدوی برنامه‌ریزی شوند. آینده‌پژوهی تصویرپرداز، نقش پیش‌ران خلق آینده از طریق خلق ایده‌های جدید و الهام‌بخش دارد، که الگوی آرمانی و آرمان‌شهر را به تصویر می‌کشد. (ملکی فر، ۱۳۸۸: ۲۲) بنابراین یکی از وظایف مهم روش چشم‌انداز در آینده‌پژوهی مهدوی، ترسیم الگوی تصویرپرداز از منظر باورها و ارزش‌های بنیادین مهدوی است.

۲-۳-۲- چشم‌انداز هنجاری: وظیفه عملی رویکرد هنجاری، طراحی آینده‌ای بایسته - به‌گونه باورپذیر و مقدر - در یک افق زمانی مشخص است. از آنجاکه جامعه آرمانی مهدوی، به‌سادگی و در افق زمانی نزدیک قابل تحقق نیست؛ جامعه مجبور است نسخه نازل‌تری از آن را اجرا کند. این نسخه نازل‌تر، با عنوان آینده‌پژوهی هنجاری تحقق می‌یابد؛ بنابراین برای گام برداشتن در مسیر جامعه آرمانی مهدوی، باید علاوه بر آینده‌های تصویرشده، آینده‌های کوتاه‌تر با نام آینده‌های هنجاری (بیست ساله و سی ساله) ترسیم کنیم که یکی از بهترین روش‌های چشم-

۳-۱- ارائه و تنظیم روش‌های جدید آینده‌پژوهی براساس چشم‌انداز مهدوی.

۳-۲- بررسی و نقش جامعه آرمانی مهدوی در شکل‌دهی به آینده مطلوب.

۳-۳- ایجاد باور و فرهنگ امید در نسل جوان. (خزایی، ۱۹: Future Discovery)

۳-۴- فقدان هماهنگی میان نخبگان سیاسی در استفاده از چشم‌انداز مهدوی.

۳-۵- فقدان حس مشترک و سردرگمی پیرامون اهداف؛ چشم‌انداز مهدوی باید نمایانگر انتظارات باشد و در شهروندان و نخبگان سیاسی، حس مشترک ایجاد نماید. (میرشاه ولایتی، ۱۳۸۸: ۱۴)

۳-۶- فراهم شدن مبنایی برای مشارکت: چشم‌انداز باتوجه‌به مؤلفه‌های توصیف شفاف، از جایی که نظام سیاسی با اهداف متهورانه و بی‌هنگامی‌ها باید به آن برسد، افراد را درگیر خود می‌نماید که همان معنای واقعی «منتظر» در روایات است. چشم‌انداز مهدوی، زمینه‌ای مناسب برای حکومت عدل‌گستر مهدوی است.

۳-۷- زمینه‌سازی برای رسیدن به وضع مطلوب از جامعه آرمانی مهدوی.

۳-۸- آمادگی برای شرایط حاکم بر آینده درزمینه جامعه آرمانی مهدوی و شناخت فرصت‌های پیش‌رو؛ این ضرورت، مصداقی از روایت امام علی (ع) است که می‌فرماید: «من استقبل الأمور أبصر، من استدبر الأمور تحیر». (آمدی، بی تا: ۵۷، شماره ۵۷۹)

علاوه‌بر همه اینها، روش چشم‌انداز جامعه آرمانی مهدوی از دو منظر ضرورت دارد: نخست آنکه در جمهوری اسلامی ایران، وضعیت مطلوب از مدینه فاضله مهدوی را معماری کنیم؛ دوم از منظر دینی است که برپایه آن، وضعیت مطلوب را با نگاه ارزش‌های اسلامی، به‌تصویر کشیده و قادر به مهندسی آن باشیم.

۴- فرآیند تدوین چشم‌انداز مهدوی به‌مثابه یک روش

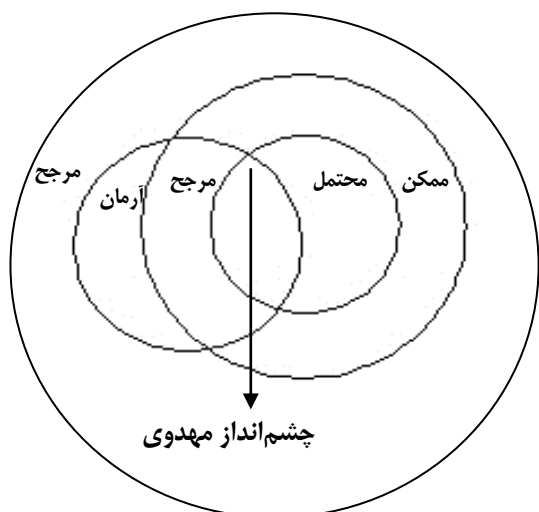
توصیه‌های ارائه‌شده درباره تدوین چشم‌انداز، با یکدیگر هماهنگی ندارند؛ براین‌اساس برای ارائه الگوی چشم‌انداز مهدوی، به دو نکته باید توجه داشت:

می‌گیرد و حرکت به سمت جامعه آرمانی مهدوی را طلب می‌کند. در گفتار زیر، ضرورت تدوین جامعه آرمانی مهدوی را بررسی می‌کنیم.

۳- ضرورت تدوین چشم‌انداز مهدوی

جمهوری اسلامی ایران با ابلاغ چشم‌انداز بیست ساله کشور از سوی مقام معظم رهبری، صاحب یک چشم‌انداز بزرگ و الهام‌بخش شده‌است. این چشم‌انداز برای تمام سازمان‌های دولتی به‌مثابه یک الزام یا «باید» مطرح است. براین‌اساس باید با استفاده از رویکرد تصویرپردازی، هنجاری و اکتشافی آینده‌پژوهی، به سمت ترسیم یک چشم‌انداز حرکت نمود. در جامعه اسلامی شیعی، آرمان‌شهر از طریق آیات و روایات صورت‌بندی شده و اهل‌نظر باید نسبت به شناخت و تبیین آن به زبان روز، جهت ارائه یک آینده مطلوب اقدام نمایند و سمت‌وسوی سیاست‌گذاری‌ها و برنامه‌ریزی‌ها باید در اجرای تحقق آرمان‌شهر مهدوی باشد. «چشم‌انداز مهدوی»، ستاره راهنمایی است که باید تمام فعالیت‌های آینده‌پژوهانه را به سمت آن هدایت کرد. براین‌اساس، هر نوع چشم‌انداز و در هر سطحی که باشد و هر نوع طرح و الگو در آینده-پژوهی دینی، باید از «چشم‌انداز مهدوی» تحقق یابد؛ در این راستا باید برای فراهم‌سازی «چشم‌انداز» و ایجاد امید و تحرک در جامعه اسلامی و دستیابی به یک وضعیت مطلوب، چشم‌انداز مهدوی را به آینده‌های تصویرشده کوتاه‌مدت تقسیم کرد. چنین چشم‌اندازی می‌تواند هویت‌بخش باشد. هویت شیعه با امام زمانش تعریف می‌شود؛ (بهرروزی‌لک، ۱۳۸۴: ۵۶) چنان‌که رسول گرامی (ص) فرمود: «من مات ولم يعرف امام زمانه مات میتة جاهلیه». (نعمانی، بی تا: ۱۲۹) مهدویت در مکتب شیعی، بنابر روایت «اللهم عرفنی حجتک فانک ان لم تعرفنی حجتک ظللت عن دینی» (کلینی، بی تا، ج ۱: ۳۳۷)، هویت‌بخش است و شخص را از عصر جاهلی جدا می‌سازد. بنابراین پیش از ارائه فرآیند تدوین چشم‌انداز مهدوی، با این پرسش روبه‌رو هستیم که «چرا چشم‌انداز مهدوی برای نظام سیاسی ایران ضرورت دارد؟». به این پرسش، پاسخ‌های متعددی می‌توان داد که اهم آنها عبارتند از:

آینده‌ای که می‌خواهیم باشد. از این رو برخی از پژوهش‌ها که با نام چشم‌انداز مطرح می‌شود ولی به‌دنبال تحلیل آینده‌های ممکن و محتمل است، نوعی روش سناریونویسی است که با روش چشم‌انداز سازگاری ندارد. بدون داشتن چشم‌اندازی از جایی که می‌خواهیم برویم (آیندهٔ مرجح)، چگونه می‌توان برنامه‌ای برای رسیدن به آن مطرح نمود؟ سناریوها به آیندهٔ محتمل و ممکن می‌پردازند و مبتنی بر عدم قطعیت هستند؛ اما چشم‌اندازها به‌دنبال آیندهٔ مطلوب همراه با ارزش‌هاست. (لیندگرن، ۱۳۸۶: ۳۹)

۴-۲- وصل آینده به حال

اینکه در روش چشم‌انداز چگونه وضع موجود مورد بررسی قرار می‌گیرد، دو نظریه مطرح شده‌است:

۱) برنامه‌ریزی روبه‌جلو (از حال به آینده): از این منظر، فرایند چشم‌انداز یک برنامه‌ریزی، از حال به آینده است.

۲) برنامه‌ریزی روبه‌عقب (از آینده به حال): این نظریه از شیوهٔ روبه‌عقب حمایت کرده و معتقد است که در فرایند چشم‌انداز، باید تاریخچهٔ آینده تدوین شود و در آن شرح داد که چگونه این آینده از وضع موجود حادث می‌شود. (میرشاه ولایتی، ۱۳۸۸: ۷۱)

در پژوهش حاضر، چشم‌انداز مهدوی، یک برنامه‌ریزی از آینده به حال است؛ نه یک شیوهٔ از حال به

۴-۱- تحلیل وضع موجود

نویسندگانی چون شوماخر، جیمنز، کالینز و پوراس، به‌صراحت نحوهٔ ارزیابی وضع موجود و پویای محیطی را مشخص کرده‌اند. این گروه از نویسندگان، هدف از تحلیل وضع موجود را واقعیت بخشیدن به چشم‌انداز و ایجاد درکی از نگاه به آینده دانسته‌اند، درحالی‌که نویسندگانی دیگر چون استوارت، معتقدند چشم‌انداز - فارغ از تحلیل وضع موجود - برای توصیف وضع مطلوب از آرمان‌شهر تدوین می‌شود؛ بنابراین با تحلیل وضع موجود (حال) و گذشته، مغایرت دارد.

نویسندهٔ پژوهش حاضر، معتقد است تدوین چشم‌انداز مهدوی بدون توجه به وضعیت موجود و بدون جمع‌آوری اطلاعات (درزمینهٔ منابع، اسناد بالادستی، محیط، رویدادها، پیش‌ران‌ها و محرک‌ها)، به‌منزلهٔ توصیف مدینهٔ فاضله‌ای است که با واقعیت‌های موجود تطابق ندارد و به ناکجاآباد منتهی می‌شود. برای تحقق وضع مطلوب از آرمان‌شهر مهدوی، باید وضع موجود مورد بررسی قرار گیرد و اساساً تجسم شرایط سیاسی و اجتماعی در آیندهٔ مرجح، مستلزم پرسشگری دربارهٔ شرایط کنونی جامعه است. پتانسیل آرمان‌شهر مهدوی، امروز وجود دارد و به همین دلیل، می‌توان آن را بررسی کرد. پس از ترسیم چشم‌انداز، زمانی که روندها و رویدادها همسو با چشم‌انداز باشند، از سیاست‌های عمومی در جهت تقویت آنها استفاده می‌شود و چنانچه همسو نباشند، به‌منظور تصحیح مسیر و یا جلوگیری از ظهور آنها اقدام می‌شود؛ چراکه هدف از آینده‌پژوهی، صرف پیش‌بینی آینده نیست، بلکه بهبود آن است. (کورنیش، ۱۳۸۸: ۹۷) اوضاع و احوال ممکن یا احتمالی آینده پیش‌بینی می‌شود تا بتوان برای آن آماده شد و توانایی بهتری برای پاسخ‌گویی به آینده داشت (روندهای استراتژیک جهانی، ۱۳۸۶: ۹) تا فرصت‌ها و تهدیدها مورد شناسایی قرار گیرند. بنابراین در چشم‌انداز مهدوی به‌عنوان آیندهٔ مرجح و مطلوب، با این پیش‌فرض روبه‌رو هستیم که آینده را می‌توان با کمک ابزارهای عقلانی بهبود بخشید. (آقایی، ۱۳۸۷: ۲۰۶) این نکته قابل ذکر است که چشم‌انداز مهدوی به-مثابهٔ یک روش، هیچ تناسبی با ترسیم آینده‌های ممکن، محتمل و محال ندارد و به‌دنبال آیندهٔ مرجح است؛ یعنی

که پاسخ به آنها در تدوین چشم‌انداز مهدوی ضروری است؛ از جمله:

- ۱) برای ترسیم چشم‌انداز، چه مقدار منابع و اسناد بالادستی برای تحقق چشم‌انداز مهدوی داریم؟
- ۲) ظرفیت نظام سیاسی در زمینه چشم‌انداز مهدوی برای مواجهه با عوامل قابل پیش‌بینی که از طریق پویای محیطی به دست آمده، چگونه است؟
- ۳) روندها و رویدادهای تأثیرگذار بر چشم‌انداز مهدوی کدام هستند؟

در پویای محیطی، جمع‌آوری اطلاعات در خصوص رویدادها، روندها و روابط میان آنها در یک نظام سیاسی و اینکه کدام‌یک از این اطلاعات به چشم‌انداز مهدوی یاری می‌رساند، اهمیت دارد. (قدیری، بی تا: ۵۲) بسیاری از اندیشمندان، شناسایی روندها و رویدادهای تأثیرگذار را حائز اهمیت می‌دانند؛ بنابراین زمانی که روندها و رویدادها همسو با چشم‌انداز مهدوی باشند، از اهرم سیاست‌های عمومی در جهت تقویت آنها استفاده می‌شود و چنانچه همسو با چشم‌انداز نباشد، از اهرم سیاست‌های عمومی به منظور تصحیح مسیر و یا جلوگیری از ظهور آنها بهره‌گیری می‌شود.

۵-۲- مرحله دوم: تعیین ارزش‌ها و اهداف بنیادین

چشم‌انداز مطلوب که از جامعه آرمانی مهدوی ترسیم می‌شود، نیازمند اندیشیدنی فراتر از ظرفیت‌های موجود (پیمایش محیطی) است؛ چراکه چشم‌انداز هرگز از وضع موجود حادث نمی‌شود، بلکه از جهان‌بینی محوری (core Ideology) به دست می‌آید. و جهان‌بینی محوری، را طلب می‌کند. جهان‌بینی محوری (core Ideology) از آن جهت اهمیت اساسی دارد که همواره ثابت و پایدارند و هویت جامعه و نظام سیاسی را شکل می‌دهد. جهان‌بینی محوری از دو بخش تشکیل شده است:

آینده. به عبارت دیگر چشم‌انداز مهدوی هرگز از وضع موجود حادث نمی‌شود، بلکه از ارزش‌ها و آرمان‌ها در «آرمان‌شهر مهدوی» به دست می‌آید و یک روش هنجاری و نرماتیو است که به جای وضع موجود، از وضعیتی که می‌خواهیم یا ممکن است در یک مقطع زمانی مشخص آینده به آن برسیم، آغاز می‌شود. این رویکرد به «پس-بینی» نیز شهرت دارد؛ چراکه از آینده مطلوب به سوی حال باز می‌گردد. برای «پس‌بینی»، نخست باید یک هدف یا وضعیت مطلوب در آینده را مبنا قرار دهیم و آنگاه، بکوشیم سلسله‌گام‌ها یا مراحل را طوری بچینیم که بتواند هدف موردنظر ما را به امروز برساند. (کورنیش، ۱۳۸۸: ۱۴۲) منتهی برای جلوگیری از ذهنی و آرمان دست‌نیافتنی، باید به بررسی وضع موجود پرداخت و سپس، فرصت‌ها و چالش‌های وضعیت مطلوب را با وضع موجود مورد بررسی قرار داد.

۵-۳- الگوی منتخب در تدوین چشم‌انداز مهدوی

پژوهش حاضر از میان مدل‌های چشم‌انداز، بر ترکیبی از مدل‌ها تأکید دارد. مدل لاتام باتوجه به مراحل طوفان ذهنی، تصحیح بیانیه، ابلاغ و تجلیل، چشم‌اندازی سازمانی است و تناسبی با چشم‌انداز مهدوی ندارد و از سوی دیگر، در روش ترکیبی مارتالیزلی و لیندامن، شاخص‌های کیگلی، رابرت جانگ و کلمنت بزولد قابل اجراست. با استفاده از مدل‌های لیزلی و لیندامن، فرایند تدوین چشم‌انداز مهدوی، در چهار مرحله انجام می‌شود:

۵-۱- مرحله اول: پویای و پیمایش

چشم‌انداز مهدوی با پویای اسناد بالادستی، منابع و پیمایش محیطی آغاز می‌شود؛ بدین معنا که تصویری دقیق از وضع موجود، شامل منابع (آیات و روایات مربوط به مهدویت)، اسناد بالادستی (قانون اساسی، اندیشه‌های سیاسی امام خمینی (ره) و اندیشه‌های مقام معظم رهبری از جامعه آرمانی مهدوی) و محیط (روندها و رویدادهای تأثیرگذار)، به نظام سیاسی اجازه می‌دهد تا بدانند برای دستیابی به وضعیت مطلوب مهدوی، باید چه تغییراتی ایجاد کند. برای ترسیم چشم‌انداز در پویای منابع، اسناد بالادستی و پیمایش محیط، با پرسش‌هایی روبه‌رو هستیم

می‌شوند. براین اساس تدوین چشم‌انداز مطلوب از جامعه آرمانی مهدوی، نظام سیاسی را در رابطه با ارزش‌های اساسی، با پرسش‌هایی روبه‌رو می‌سازد که از طریق این پرسش‌ها می‌توانیم ارزش‌های اساسی را از مفاهیم دیگر - که گاهی اوقات ارزش اساسی جلوه می‌کنند - جدا کرد:

(۱) آیا نظام سیاسی حاضر است ارزش‌های اساسی را تا یک‌صد سال حفظ کند؟

(۲) اگر ارزش‌ها موجب ضرر و زیانی شود، آیا نظام سیاسی آن را حفظ می‌کند؟ تمییز ارزش‌ها از دیگر مفاهیم، با این نکته روشن می‌شود که هرگاه شرایط تغییر کند و نظام سیاسی به‌خاطر حفظ ارزش‌ها، دچار ضرر و زیان شود، آیا همچنان باید ارزش‌ها را نگه داشت؟ اگر پاسخ مثبت نباشد، پس این ارزش‌ها، ارزش‌های بنیادین نیستند و باید از آنها صرف‌نظر کرد. پس - از تعیین ارزش، مرتب کردن ارزش‌ها و اولویت‌بندی آنها اهمیت دارد. زمانی که مجبور به انتخاب یکی از ارزش‌ها شدیم، اولویت‌بندی ارزش‌ها خود را نشان می‌دهد.

(۳) اگر دولت‌های دیگری بر مسند قدرت قرار گیرند، آیا نظام سیاسی این ارزش‌ها را حفظ می‌کند؟

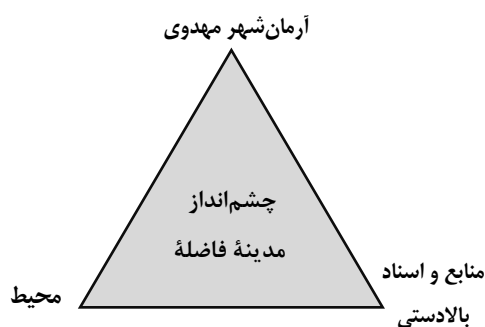
(۴) اگر به توسعه اقتصادی و... دست یافتیم، آیا نظام سیاسی به ارزش‌ها وفادار می‌ماند؟

(۵) آیا این ارزش‌ها به نسل‌های آینده و دیگران نیز توصیه می‌شود؟

بنابراین با پرسش‌های فوق، به دنبال ارزش‌های بنیادین هستیم. این ارزش‌ها، راهنمای اصلی چشم‌انداز مهدوی هستند و تدوین چشم‌انداز و نوع اطلاعات جمع‌آوری شده را مشخص می‌سازد.

۵-۲-۲- اهداف بنیادین (Core Purpose)

اهداف بنیادین که دلیل وجودی تشکیل حکومت هستند، از ارزش‌های اساسی اقتباس می‌شوند. این اهداف، ضمن بیان انگیزه آرمان‌گرایانه‌ای از مدینه فاضله مهدوی، از ثبات و پایداری برخوردارند و شاخص مهمی برای یافتن مسیر هستند. (میرشاه ولایتی، ۱۳۸۸: ۲۸) براین اساس دو محور کمال و توسعه (اقتصادی و...) به-

۵-۲-۱- ارزش‌های اساسی (core Values)

درباره ارزش‌ها، متون بسیار و تعاریف متعددی ارائه شده است. (Titus, 1959:343) بهترین تعریفی که در این - باره مطرح شده است آن است که ارزش، عبارت است از «اندیشه و تصورات از آنچه یک فرهنگ خاص به آنها به - عنوان خوب یا بد، توجه دارد». (William 1966: 61) اما آنچه در روش چشم‌انداز، به‌عنوان ارزش مطرح است، ارزش‌های اساسی (core values) است؛ ارزش‌های اساسی، اصول و باورهایی هستند که نظام سیاسی را هدایت می‌کنند و هویت جامعه را شکل می‌دهند. این ارزش‌ها نگرش و «ایده» ما را شکل می‌دهند و نگرش، به‌نوبه خود رفتارمان را - به‌عنوان یک روند - هدایت می - کند. (میرشاه ولایتی، ۱۳۸۸: ۲۹) بنابراین ارزش‌ها یک راهنما برای کنش ارائه می‌دهند و هدایت نظام سیاسی از طریق ارزش‌ها انجام می‌گیرد. (Titus, 1959: 343).

ارزش‌های بنیادین ← نگرش ← هدایت رفتار

باید توجه داشت، ارزش‌های اساسی که مستقل از زمان و مکان هستند، وضع نمی‌شوند، بلکه باید آنها را کشف کرد. (کورنیش، ۱۳۸۸: ۱۴۱) از این‌رو در چشم‌انداز مهدوی دو محور «قرب الهی» (ذاریات: ۵۶) و «امامت - ولایت» قابل طرح هستند. پرسش این است که: آیا ارزش‌های اساسی به‌عنوان دال مرکزی در بخش «منابع»، «اسناد بالادستی» و «محیط» جمهوری اسلامی ایران، بر دو پایه «قرب الهی» و «امامت - ولایت» بنا شده است؟ اگر پاسخ مثبت است، بر کدام یک تأکید بیشتری شده - است؟ در این صورت، نشانه‌هایی که با هریک از پایه‌های ارزشی، مفصل‌بندی می‌شوند، با پایه ارزش دیگر متفاوت

۵-۳-۱- بی‌هگ‌ها (BHAG: big hairy audacious goal):

اهداف پرمخاطره و متهورانه برای ۱۰ تا ۴۰ ساله

کالینز و پوراس این نوع اهداف را به اختصار بی‌هگ (هدفِ بزرگِ سختِ متهورانه) نامیده‌اند. (لیندگرن، ۱۳۸۶: ۹۱) در چشم‌انداز مهدوی، بی‌هگ‌ها (BHAG) علاوه بر تعیین سمت‌وسوی بلندمدت (ده تا چهل ساله) نشان می‌دهند که نظام سیاسی جهت تحقق چشم‌انداز، در صدد چه اقداماتی است. توجه به این نکته ضروری است که بی‌هگ‌ها (BHAG) باید از ارزش‌ها اقتباس شوند؛ از این‌رو نظام سیاسی باید بتواند در چشم‌انداز مهدوی، بی‌هگ‌های خود را با توجه به ارزش‌های اساسی آرمان‌شهر مهدوی، به‌طور مشخص ارائه دهد. (لیندگرن، ۱۳۸۶: ۹۱) این اهداف متهورانه یا بی‌هگ‌ها، دارای چهار کارویژه مهم در چشم‌انداز مهدوی هستند:

(۱) نقش الگودهی: ایجاد آرمان‌شهر در صورت تحقق چشم‌انداز مهدوی.

(۲) ارائه یک الگوی مهم به‌عنوان جامعه مطلوب مهدوی، در مقابل الگوها در مکاتب سیاسی دیگر. چشم‌انداز مهدوی به‌معنای ارائه یک الگوی شیعی در عصر غیبت است.

(۳) تحول درونی اهداف: ایجاد تحول در هدف و تبدیل به مقوله‌ای تازه.

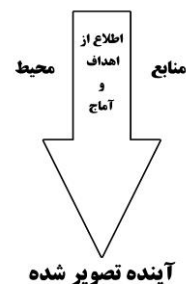
(۴) آماج: با شکستن اهداف بنیادین به مؤلفه‌های شدنی، به اهداف عینی یا آماج می‌رسیم. آماج، گام‌ها (تکه‌های بسیار کوچک) و نقشه راه هستند که به‌واسطه آنها به اهداف بنیادین می‌رسیم. تا از این طریق، چشم‌انداز را به حقیقت مبدل کنیم. تحقق اهداف و ارائه بازخورد مثبت و پاداش، عامل مهمی در حفظ اشتیاق شهروندان و پیشرفت مستمر محسوب می‌شود. (لیندگرن، ۱۳۸۶: ۹۲)

۵-۳-۱- توصیف شفاف

دومین مؤلفه آینده‌تصورشده، توصیف شفاف از جایی است که نظام سیاسی با اهداف متهورانه، به آن خواهد رسید. در این مرحله باید چشم‌انداز مهدوی از کلمات و واژه‌ها، به توصیف شفاف و ملموس برای شهروندان و نخبگان سیاسی مبدل شود. (Future

عنوان اهداف بنیادین قابل طرح خواهند بود. در واقع اهداف بنیادین را تنها با پاسخ «چرا» می‌توان پیدا کرد؛ از این‌رو در تدوین چشم‌انداز مهدوی، پرسش‌های پنج‌گانه پیشین را در مقابل طرح این پرسش قرار می‌دهیم که «چرا اهداف بنیادین برای شما مهم است؟» (Future Discovery . org)

۵-۳- مرحله سوم: آینده‌تصورشده (envisioned Future)

جامعه آرمانی مهدوی بنابر روایات، بهترین دولت-هاست (صافی، ۱۴۱۹، ج ۲: ۳۰۸) و با تدبیر و درایت، توسعه در ابعاد مختلف را به‌ارمغان می‌آورد. ترسیم چشم-انداز مهدوی، که مقدمات ظهور حضرت است، باید در راستای توسعه آرمان‌شهر مهدوی (توسعه در ابعاد مختلف فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی) حرکت نماید؛ به-عنوان مثال، با توسعه اقتصادی و مدیریت صحیح در آرمان‌شهر مهدوی، فقر و تهی‌دستی از جامعه ریشه‌کن می‌شود. (بن یحیی مقدسی شافعی، ۱۴۱۸: ۶۶) با برنامه‌ریزی دقیق، هیچ ویرانه‌ای نمی‌ماند، مگر آنکه آباد می‌شود. (ابن طاووس، علی بن موسی، ۱۳۶۸: ۶۸)

در ترسیم چشم‌انداز مهدوی، همین ویژگی‌ها که در آینده قابل تحقق است، دنبال می‌شود. منتهی برای افزایش تحقق چشم‌انداز مهدوی، باید به آن رنگ‌وبوی حقیقت داد. براین‌اساس با تصویر کشیدن آینده باعنوان چشم‌انداز مهدوی، هویتی ساخته می‌شود که در احساس شهروندان رسوخ می‌نماید. آینده‌تصورشده از دو مؤلفه «بی‌هگ‌ها» و «توصیف شفاف» تشکیل می‌شود که در گفتار زیر بررسی می‌شود:

استراتژی‌ها به این دو پرسش پاسخ می‌دهند که: نظام سیاسی چگونه به هدف‌های بلندمدت (BHAG) چشم‌انداز مهدوی دست می‌یابد؟ چگونه می‌خواهد آن اهداف را به واقعیت نزدیک کند؟ اهداف بلندمدت، دنیای آرمانی و مطلوب بیان شده در ارزش‌ها و مأموریت را با استراتژی‌ها و تاکتیک‌های واقعی مرتبط می‌کند تا چشم‌انداز مهدوی در دنیای واقعی تحقق یابد.

(۲) هرگاه تعداد اهداف بلندمدت زیاد باشد، انرژی نظام سیاسی بیش از حد پخش می‌شود. خوب است نظام سیاسی بر سه یا پنج استراتژی متمرکز شود تا شهروندان بتوانند آنها را در خاطر نگاه دارند. (ملکی فر، ۱۳۸۸: ۹۲)

(۳) هر استراتژی باید به‌همراه تعدادی تاکتیک (برنامه کوتاه‌مدت) مورد پشتیبانی قرار گیرد.

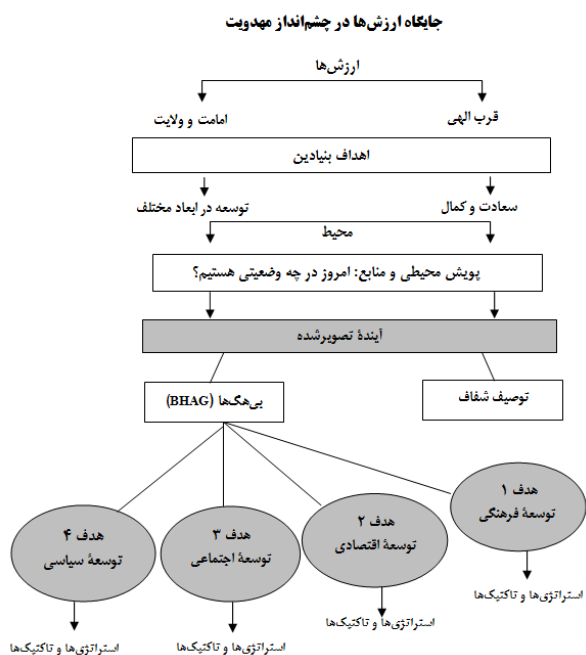
(Discovery. org) بنابراین در چشم‌انداز مهدوی، به کمک آینده‌تصور شده، هویتی ساخته می‌شود تا شوروشوقی در شهروندان ایجاد نماید. این وظیفه به‌عهده بی‌هگ‌ها (BHAG) است. در ابتدا ممکن است اهداف عینی، بزرگ و سخت و متهورانه به‌نظر برسند که این از ویژگی بی‌هگ است. بی‌هگ تلاشی ده تا چهل ساله را می‌طلبد. بی‌هگ باید ملموس و انرژی‌بخش باشد و نیازی به توضیح بیشتر نداشته‌باشد، شهروندان آن را به‌راحتی بفهمند و به‌علاوه، چنین چشم‌انداز مهدوی، افراد را درگیر خود کند که همان معنای واقعی «منتظر» در روایات است. انتظار سازنده و مؤثری که منتظران واقعی حضرتش را به خودسازی و اصلاح جامعه خویش رهنمون می‌سازد. آن انتظار فرجی که افضل اعمال نام گرفته است، درگرو ایفای مسئولیت در چشم‌انداز مهدوی است.

۵-۴- مرحله چهارم: اقدام؛ برنامه عمل (Action plan)

در چهارمین مرحله فرایند چشم‌انداز مهدوی، به «اقدام» (شامل استراتژی‌ها و تاکتیک‌ها) می‌رسیم که باید متناسب با ارزش‌ها انجام شود. اگر اقدامات و تصمیم‌های نظام سیاسی، از ارزش‌ها جدا باشند، به‌صورت دو متغیر بی‌ربط عمل می‌کنند. براین اساس این پرسش مطرح می‌شود که: باتوجه به جامعه آرمانی مهدوی، چه «اقدامی» انجام دهیم تا وضع موجود به تحقق آینده مطلوب (چشم‌انداز مهدوی) کمک کند؟

«اقدام» در چشم‌انداز مهدوی، به دو معنا دلالت دارد: یک، اجرای راهبردهایی که نظام سیاسی برگزیده است؛ این نوع اقدام، از ابزارهای اجرایی سنتی است که بسیاری از نظام‌های سیاسی به آن خو گرفته‌اند و به‌خوبی می‌توانند از آن استفاده کنند. معنای دیگر، بر پیگیری مداوم تحقق مراحل چشم‌انداز مهدوی، یعنی پیمایش محیطی و... دلالت دارد. (لیندگرن، ۱۳۸۶: ۱۰۷) در معنای دوم، «اقدام» شامل استراتژی‌ها و تاکتیک‌ها برای تحقق اهداف (BHAG) است. در این مرحله، نکات زیر قابل توجه است:

(۱) نظام سیاسی باید بتواند اهداف بلندمدت (BHAG) را به استراتژی‌ها و تاکتیک‌های کاملاً مشخص تبدیل کند. (ملکی فر، ۱۳۸۸: ۹۲) براین اساس

۶- فرجام سخن

رابطه آینده‌پژوهی با مهدویت، به‌عنوان یک علم میان‌رشته‌ای، از منظرهای متفاوتی چون دینی‌سازی آینده‌پژوهی، بومی‌سازی آینده‌پژوهی و چشم‌انداز، قابل طرح است. پژوهش حاضر از منظر چشم‌انداز این رابطه را

مورد بررسی قرار داده‌است. چشم‌انداز مهدوی یک تصویر مطلوب و دست‌یافتنی تعریف شده است که از جامعه آرمانی مهدوی در یک افق زمانی بلندمدت، متناسب با ارزش‌های اساسی و اهداف بنیادین مهدوی، اقتباس می‌شود. اینکه در روایات تأکید شده است «واکثرو الدعاء بتعجیل الفرج» (موسوی اصفهانی، ۱۳۶۳، ج ۲: ۹۱) انتظار مثبت و سازنده و دعای انتظار، همراه با حرکت آگاهانه فردی و اجتماعی است. امروزه چنین انتظاری برای فرار از مرگ جاهلی - «من مات ولم یعرف امام زمانه مات میتة جاهلیه» - (نعمانی محمدبن ابراهیم، بی تا: ۱۲۹) در راستای چشم‌انداز مطلوب مهدوی، قابل تحقق است. چشم‌انداز مهدوی نمایانگر انتظار سازنده‌ای است که در سه رویکرد هنجاری، تصویرپرداز و اکتشافی، قابل بررسی است.

چشم‌انداز همواره در ساختار مدیریتی و سازمانی به بحث گذاشته شده‌است. اینکه بتوان از چشم‌انداز به‌مثابه یک روش در مهدویت پژوهی استفاده نمود، کمتر به آن پرداخته شده و یا به عنوان منظر روشی، استفاده نشده‌است. پژوهش حاضر از یک طرف با ترکیبی از مدل‌های چشم‌انداز، به دنبال مدل‌سازی در چشم‌انداز به‌مثابه روش بوده‌است و از سوی دیگر در صدد طرح این مسئله بوده که می‌توان در فرایند شش‌گانه‌ای، از روش چشم‌انداز مهدوی بهره جست. این الگو با پویای منابع (آیات و روایات)، اسناد بالادستی (اندیشه‌های سیاسی امام خمینی (ره)، اندیشه‌های سیاسی مقام معظم رهبری، قانون اساسی و سند چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران) و پیمایش محیطی آغاز می‌شود. وضعیت مطلوب که به چشم‌انداز تعبیر شده‌است، محصول منابع، اسناد بالادستی، ارزش‌ها، اهداف بنیادین است، نه محیط. بررسی محیطی به این دلیل است که وضعیت مطلوب ترسیم شده، به یک تصویر محال دست‌نیافتنی تبدیل نشود. پس از رویکرد اکتشافی، نوبت به رویکرد هنجاری و تصویرپرداز است که در آینده تصویر شده انجام می‌گیرد.

اینک که چهار دهه از انقلاب شکوهمند اسلامی ایران می‌گذرد، زمینه‌های مناسبی برای تدوین چشم‌انداز مهدوی فراهم شده‌است. براین اساس در این راستا دو پیشنهاد ارائه می‌شود:

۱. ترسیم وضعیت مطلوب از جامعه آرمانی مهدوی، تلاش و همکاری گروه نخبگان فکری را می‌طلبد. این تلاش باید با همکاری حوزه علمیه و دانشگاه صورت گیرد. استخراج چشم‌انداز مهدوی (از آیات و روایات، همراه با بررسی اندیشه‌های سیاسی رهبران عالی نظام، قانون اساسی و سند چشم‌انداز و نیز استخراج ارزش‌های اساسی، اهداف بنیادین مهدوی و ترسیم آینده ترسیم شده)، از یک سو کاری دشوار اما لازم و ضروری است که با همت گروهی، شدنی است و از سوی دیگر، نیازمند دو دانش حوزه‌ای و دانشگاهی آشنا به امور آینده‌پژوهی است.

۲. جذاب‌ترین و کارآمدترین چشم‌انداز بدون استراتژی و تاکتیک‌های اجرایی، در حد یک تصویر مطلوب زیبا باقی خواهند ماند. در چهار دهه انقلاب، شاهد شعارهایی متفاوت و فرازونشیب‌های جدی از سوی دولت‌ها هستیم. براین اساس حرکت از تدوین چشم‌انداز به اجرا و پیاده‌سازی آن، نیازمند مدیریت کلان است؛ بدین معنا که نیاز به تصویب از سوی بالاترین مرکز تصمیم‌گیری دارد تا با آمادورفت و تغییر سیاست دولت‌ها، در استراتژی چشم‌انداز مهدوی دچار مشکل نباشیم. این برنامه استراتژیک و تاکتیک‌ها، باید همه‌ساله از سوی مدیریت کلان مورد بازنگری قرار گیرد. در کنار مدیریت کلان چشم‌انداز مهدوی، نیاز به بسیج ملی است و همکاری تمامی نهادهای دولتی (وزارت‌خانه‌ها، ارگان‌ها، سازمان‌ها و...) و نهادهای مردمی (خانواده، مدرسه، مؤسسات، هیأت و...) را می‌طلبد تا بتوان آموزه‌های مهدوی را به اجرا گذاشت.

فهرست منابع

- ۱) ابن بابویه (۱۳۹۵)، کمال‌الدین و تمام النعمه، تهران: بی نا.
- ۲) ابن طاووس، علی بن موسی (۱۳۶۸)، الملاحم والفتن، نجف: المطبعة الحیدریه.
- ۳) آقایی، داود و عساری، احمدرضا (۱۳۸۷)، «آینده-پژوهی سیاست خارجی اوباما»، فصلنامه دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، سال اول، شماره ۴ پاییز.

- ۴) آمدی، عبدالواحد بن محمد تمیمی (بی تا)، غررالحکم، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، شماره ۵۷۹.
- ۵) بهروزلیک، غلامرضا (۱۳۸۴)، سیاست مهدوی، قم: مؤسسه آینده روشن.
- ۶) بن یحیی مقدسی شافعی، یوسف (۱۴۱۸)، عقد الدرر فی اخبار المنتظر، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ۷) پدرام، عبدالرحیم و همکاران (۱۳۸۸)، آینده‌پژوهی مفاهیم و روش‌ها، ناشر: مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی.
- ۸) جان اس، هاموند، الف ال. کینی، هوارد راینا (۱۳۸۵)، انتخاب‌های هوشمندانه، یک راهنمای کاربردی برای تصمیم‌گیری بهتر، ترجمه سیاوش ملکی‌فر، تهران: اندیشکده آصف.
- ۹) خزایی، سعید، «شکل بخشیدن به فردای مطلوب»، ر.ک: www.Future Discovery. org
- ۱۰) روندهای استراتژیک جهانی مؤثر بر دفاع و امنیت در افق زمانی ۲۰۰۷ تا ۲۰۳۶ میلادی (۱۳۸۶)، ترجمه کیوان منزوی، فرهاد نظری‌زاده، تهران: مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی.
- ۱۱) صافی، لطف‌الله (۱۴۱۹)، منتخب الاثر فی الامام الثاني عشر(ع)، قم: مؤسسه السیده المعصومه (س).
- ۱۲) قدیری، روح‌الله (بی تا)، بررسی و شناخت روش‌های مطالعه آینده، تهران: مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی، مؤسسه آموزشی و تحقیقات صنایع دفاعی.
- ۱۳) کلینی، محمد بن یعقوب (بی تا)، الکافی، تهران: علمیة اسلامیة، ج ۱، ۳۳۷.
- ۱۴) کورنیش، ادوارد (۱۳۸۸)، آینده‌پژوهی پیشرفته، نگاهی ژرف به اصول، مبانی و روش‌های آینده-پژوهی، ترجمه سیاوش ملکی‌فر، تهران: اندیشکده آصف.
- ۱۵) لیندگرن، ماتس و باندهودل، هانس (۱۳۸۶)، طراحی سناریو؛ پیوند بین آینده و راهبرد، ترجمه عزیز تاتاری، تهران: مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی، مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی.
- ۱۶) ملکی‌فر، عقیل و همکاران (۱۳۸۵)، الفبای آینده-پژوهی، تهران: کرانه علم.
- ۱۷) ملکی‌فر، عقیل و شریعتمداری، نادر (۱۳۸۸)، چشم-انداز رهبران آن را می‌سازد، تهران: اندیشکده آصف.
- ۱۸) ملکی‌فر، عقیل، «آینده‌پژوهی و مهدویت: نسبت‌ها و روابط از دیدگاه کاربردی»، malakifar@iranasef.org
- ۱۹) موسوی اصفهانی، سید محمدتقی (۱۳۶۳)، مکیال المکارم فی فوائد الدعاء للقائم، تهران: بدر.
- ۲۰) میرشاه ولایتی، فرزانه (۱۳۸۸)، راهنمای عملی تدوین چشم‌انداز، تهران: مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی.
- ۲۱) نعمانی، محمد بن ابراهیم (بی تا)، کتاب الغیبه، تصحیح علی‌اکبر غفاری، تهران: صدوق.
- 22) Oxford Advanced Learner's Dictionary, 2004 ,visions .
- 23) Stewart. J.M.(1993) , "A powerful leadership process" Long Range Plan 26, Future state visioning.
- 24) Parikh, J and Neubauer, F.(1993) corporaet visioning Int . rev .
- 25) "Discover press. Lasley, Martha (2004) "Courageous Visions
- 26) Titus , Harold .H.(1959) , Living Issues in Philosophy . New york: American Book co.
- 27) Goode William J . (1966) ، The Dynamics of Modern society ، New york: Atherton